

СТАТТІ

В.В. Отрощенко

СПЕЦИФІКА АНТРОПОМОРФНОЇ СКУЛЬПТУРИ КУЛЬТУР КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Реферат: Статтю присвячено відбору джерел до аналізу антропоморфної скульптури культур катакомбної спільноти – ранньокатакомбної, інгульської, середньо- донської, донецької та пам'яток бахмутського типу. Поправка на хронологію дозволила виявити тенденції в розвитку антропоморфної скульптури доби середньої бронзи (XXVII-XXI ст. до н.е.). Спектр втілення антропоморфних образів, які асоціюються зі стелами, був досить широким і яскравим аби його лишати поза увагою в площині вивчення духовної культури племен катакомбної спільноти.

Ключові слова: антропоморфна скульптура; ранньокатакомбна, інгульська, середньодонська, донецька катакомбні культури; пам'ятки бахмутського типу; кам'яні та дерев'яні стели, стели-стунки, мальовані стели, поховальні ритуали з використанням стел.

Abstract: This article is devoted to the examination of sources for the analysis of anthropomorphic sculptures of cultures of the Catacomb entity; these are Early Catacomb, Ingul, Middle Don, Donets, and sites of Bakhmut type. The consideration of chronology enables the identification of trends in anthropomorphic sculpture of the Middle Bronze Age (XXVII-XXI centuries BC). The range of manifestations of anthropomorphic images associated with steles is too wide and bright to leave them out of attention in plane of studying the spiritual culture of the tribes of the Catacomb entity. Draws attention, in particular, the concentration of grave goods not near the deceased but next to the stele, depicted on the bottom of the chamber. Further involvement of archival excavation materials will undoubtedly enlarge the number of documented instances of use of anthropomorphic objects in ritual practice of the population of Catacomb entity.

Keywords: anthropomorphic sculpture; Early Catacomb, Ingul, Middle Don, Donets Catacomb cultures; sites of Bakhmut type; stone and wooden steles, stele-mortars, painted steles, funerary ritual involving stele.

Вступ. Впродовж першого періоду своєї наукової кар'єри Р.О. Литвиненко неодноразово звертався до вивчення зразків монументальної скульптури доби пізньої бронзи [Литвиненко 1994, с. 76, 264, рис. 16, 3-7; 1994, с. 114-116, рис. 1, 4]. На жаль, менше уваги ювіляр приділив статуарному фонду населення культурного кола Бабине, зважаючи на незначну кількість артефактів, виявлених у чіткому стратиграфічному контексті [Отрощенко 2007, с. 125, рис. 2, 6, 8; Литвиненко 2008, с. 65]. Аби стимулювати увагу ювіляра до пошуків у цьому напрямку пропоную розглянути ситуацію зі станом антропоморфної скульптури за доби середньої бронзи, зокрема, напередодні формування культурного кола Бабине.

Дослідження. Розвиток скульптури, зокрема й антропоморфної, поставши як явище духовної культури ще за доби степового енеоліту, присутній в усіх культурах доби бронзи [Отрощенко 2008, с. 117-122]. Н.Д. Довженко, видавши чудовий альбом степової скульптури часів ранньої та середньої бронзи та подавши її узагальнену класифікацію, дещо завуалювала, а то й залишила поза увагою, питання культурної належності переважної більшості пам'яток статуарного мистецтва [Довженко 2009, с. 13-17]. Зрозуміло, що умови польової фіксації значної кількості скульптур не дають вагомих підстав для чіткої культурної прив'язки їх. Але, з іншого боку, дослідницею невиправдано омолоджені хронологічні межі функціонування найінформативніших скульптур класу “ідоли”. Зокрема, для Керносівського ідола це середина – друга половина II тис. до н. е. [Довженко 2009, с. 20-22]. В окреслений проміжок часу, а це вже заключний період доби пізньої бронзи, в місцевості, де виявлено названу скульптуру були поширені спочатку бережнівсько-маївська зрубна, а за доби фінальної бронзи – богуславсько-білозерська, культури [Ромашко 2013, с. 10-41, табл. 15]. До скромної образотворчої традиції носіїв названих культур та синхронних їм сусідів ідоли з сюжетними композиціями на

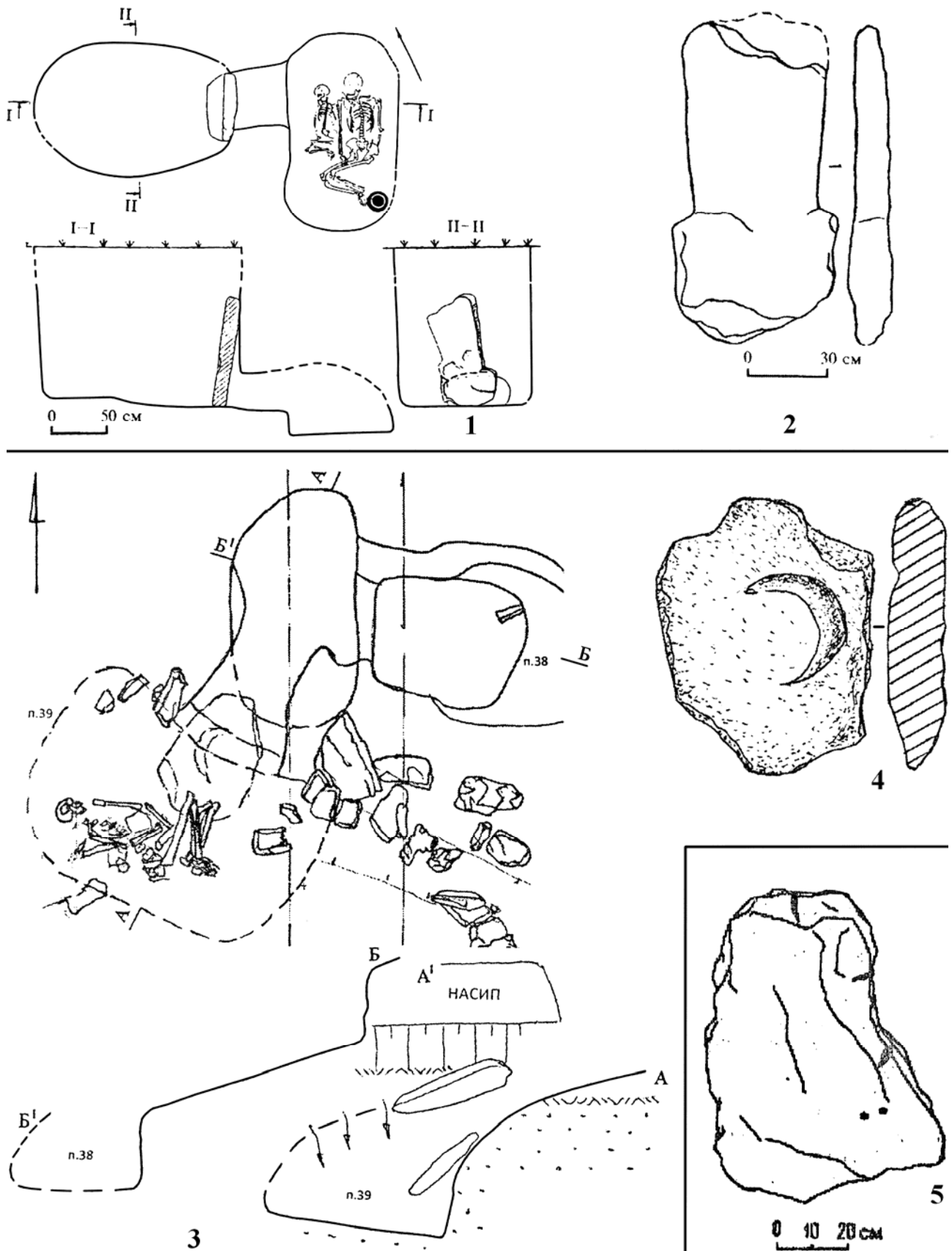

Рис. 1. Поховання ранньокатакомної культури зі стелами: 1-2 – Західнодонузлавський курган, пох. 18 [за: Дашевська, Голенцов 2003]; 3-4 – с. Новолозуватка, кург. 1, пох. 39 [за: Мельник, Стеблина 2012]; 5 – с. Мар'янське, урочище Березнювате, кург. 1, пох 5 [за: Ходас 2005]

Fig. 1. Some graves of the Early Catacomb culture with stelae

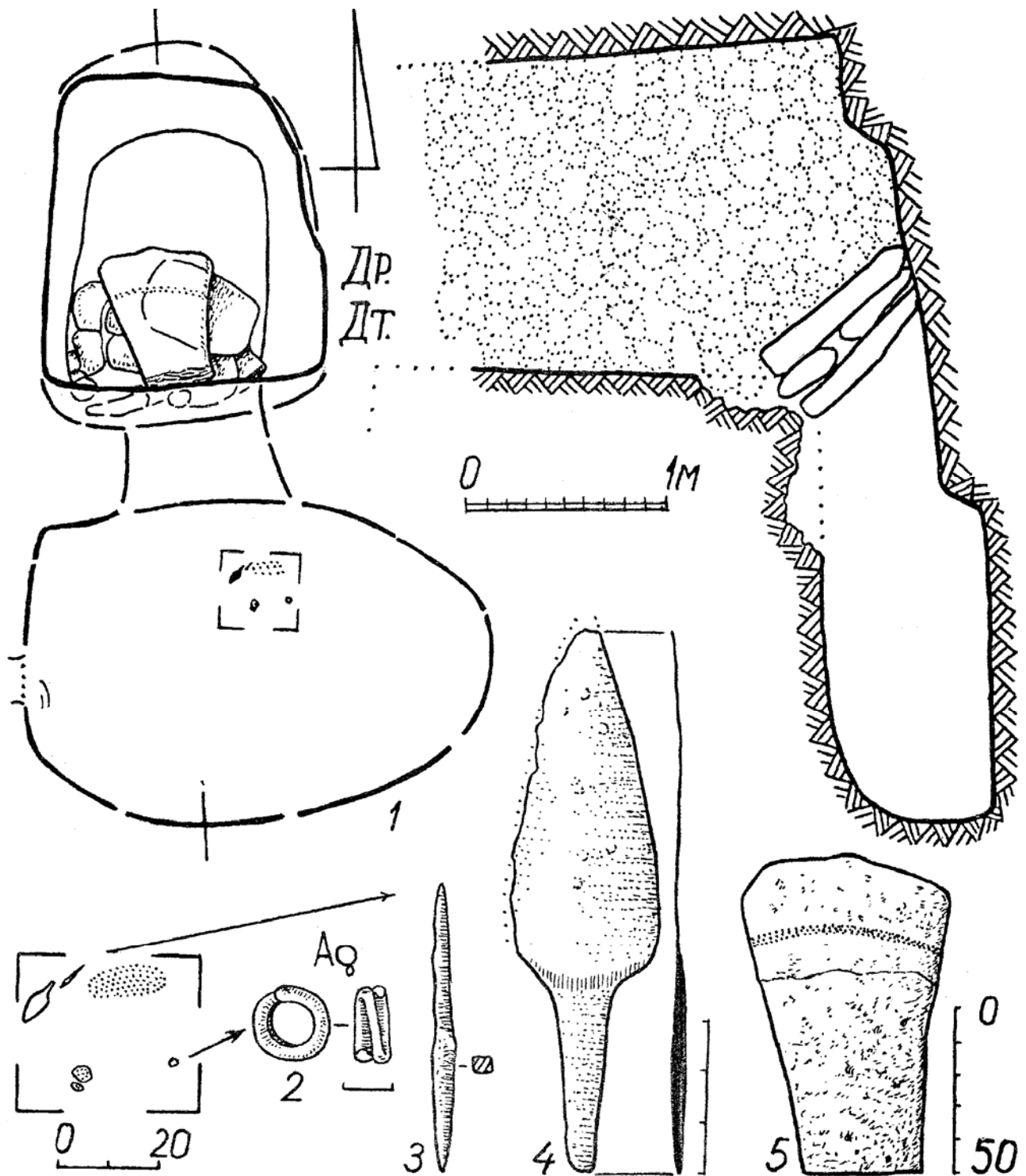

Рис. 2. Поховання ранньокатакомбної культури зі стелою, м. Олександрівськ, кург. 8, пох. 2:
1 – план та перетин катакомби; 2 – срібна підвіска; 3 – бронзове шило; 4 – бронзовий ніж;
5 – вапнякова стела [за: Братченко 2001]

Fig. 2. The grave of the Early Catacomb culture with stele: Oleksandrivs'k, barrow 8 grave 2

площинах аж ніяк не вписуються. Тому періодичні спроби хронологічно підтягти цей клас образів до кіммерійської та скіфської образотворчих традицій видаються штучними [Даниленко 1951, с. 222-225; Чмыхов 1987, с. 139; Довженко 2009, с. 162, кат. 54].

Переваги розгляду давньої скульптури в чіткому культурному контексті показала свого часу сама Довженко, здійснивши ґрунтовний аналіз матеріалів культової скульптури на базі статуарних зображень південнобузького варіанту ямної спільноти [Шапошникова 1986, с. 21-37]. Надалі дослідниця видала якісні матеріали до вивчення антропоморфної скульптури катакомбної спільноти, подавши інформацію щодо 15-ти стел [Довженко 1991, с. 125, рис. 1]. Приймаючи цінні спостереження та висновки авторки, варто звернути більшу увагу на питання внутрішньої хронології та належності скульптур до тієї чи іншої культури (типу пам'яток) в межах катакомбної спільноти. Дослідниця лише побіжно торкнулася цих питань в останньому абзаці своєї статті, згадавши про знахідки статуарних зображень у ранньокатакомбних, інгульських та бахмутських комплексах [Довженко 1991, с. 127-128].

Пошкваллення публікацій курганних матеріалів у ХХІ ст. дозволяє виділити кількісно невелику, але досить виразну групу антропоморфних стел з поховань ранньокатакомбної культури:

1. У пох. 18 Західнодонузлавського кургану в Чорноморському р-ні Автономної республіки Крим вапнякова стела висотою 1,2 м перекривала отвір дромоса висотою лише 0,4 м та шириною 0,6 м [Дашевська 2003, с. 12, рис. 5, 1, 3]. Фактично вхід до камери перекривався не зображенням людини, а грубо обтесаним постаментом, призначеним для закопування. Тобто, можна припустити, що стела використана в поховальному ритуалі вдруге, будучи вилученою з первинного, ймовірно, “ямного” контексту. Непрямо на це вказує й пошкодження плечової частини скульптури, що призвело до втрати виступу голови (рис. 1, 1).

2. У пох. 39, кург. 1 біля с. Новолузватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. вапнякова стела зі зображенням молодого місяця на лівій половині грудей просіла горілиць в порожнину поховальної камери, набувши горизонтальної позиції (рис. 1, 2). Стела (1,07×0,75×0,22 м) слугувала затулкою дромоса та була вилучена з кромлеху святилища доби ранньої бронзи, де стояла, ймовірно, біля північного входу до сакрального простору [Мельник 2012, с. 342, 346, рис. 212, 7; с. 218, 2-3].

3. До кола ранньокатакомбних можна віднести пох. 5 у кургані з урочища Березнюватого біля с. Мар'янське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., де до верхньої сходинки вхідної ями було притулено розширену донизу вапнякову стелу трапецієвидної форми (0,93×0,65×0,18 м). Загалом стела виглядає досить аморфною, але її моделюють, певним чином поперечні жолобки на темені (9×1 см), шиї (7×1 см) та попереку (6×1 см) з лівого боку. Нижче від поясного жолобка просвердлено пару сліпих отворів діаметром 1 см (рис. 1, 3). Два верхні жолобки затерті сумішшю, схожою на вапно [Ходас 2005, с. 61-63, табл. I-II].

4. У пох. 2 кург. 8 біля м. Олександрівськ на Луганщині стела трапецієвидної форми, розширена знизу вгору, перекривала кам'яну затулку дромоса Т-подібної катакомби раннього етапу донецької катакомбної культури. Верхня частина вапнякової скульптури була ніби підперезана смугою червоної вохри 0,05 м завширшки. Розміри стели – 1,05×0,65/0,35×0,2 м (рис. 2, 5). Вхідна яма була додатково завалена обкатаним вапняковим камінням (4 м³). На дні камери порошком вохри виведено стопу людини [Братченко 2001, с. 9, 90, рис. 16, 1, 5].

5-6. У пох. 4 кург. 10 біля того ж м. Олександрівськ вхід до камери прикривали дві стели, встановлені вертикально, голівками догори та впритул одна за одною. Менша стела з вапняку (0,95×0,50×0,15 м) стояла попереду, фіксуючи позицію більшої пісковикової стели (150×50/70×0,20 м). Необроблену нижню частину більшої скульптури (рис. 3, 2), за практичної відсутності дромоса, опустили безпосередньо на дно камери (рис. 3, 1), де було поховано дитину віком 1-2 роки [Братченко 2001, с. 9, 93, рис. 19, 1-2].

7. У пох. 6 кург. 1 (Млин) біля с. Новомикільське Кременського р-ну Луганської обл., в затулці дромоса катакомби виявлено кварцитовий (?) валун, наділений природною антропоморфністю (0,87×0,62×0,24 м). На його плечі точковою технікою вибито знак, що нагадує асиметричну літеру А (рис. 2, 2) [Братченко 1991, с. 174, рис. 8].

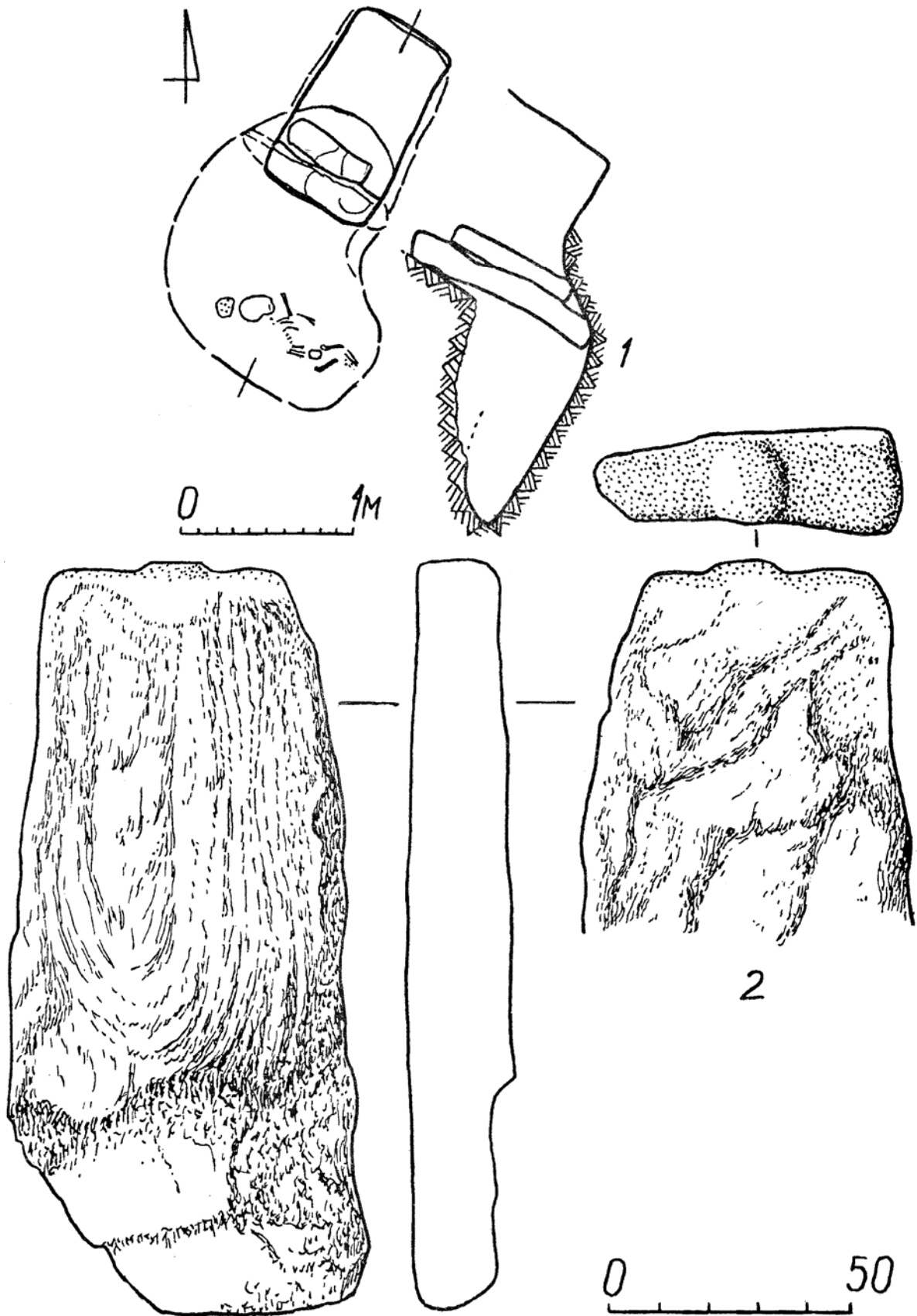

Рис. 3. Поховання ранньокатакомбної культури (м. Олександрівськ, кург. 8, пох. 2) з двома стелами: 1 – план та перетин катакомби; 2 – піщовикова (більша) стела [за: Братченко 2001]

Fig. 3. The grave of the Early Catacomb culture with two stelae: Oleksandrivs'k, barrow 10, grave 4

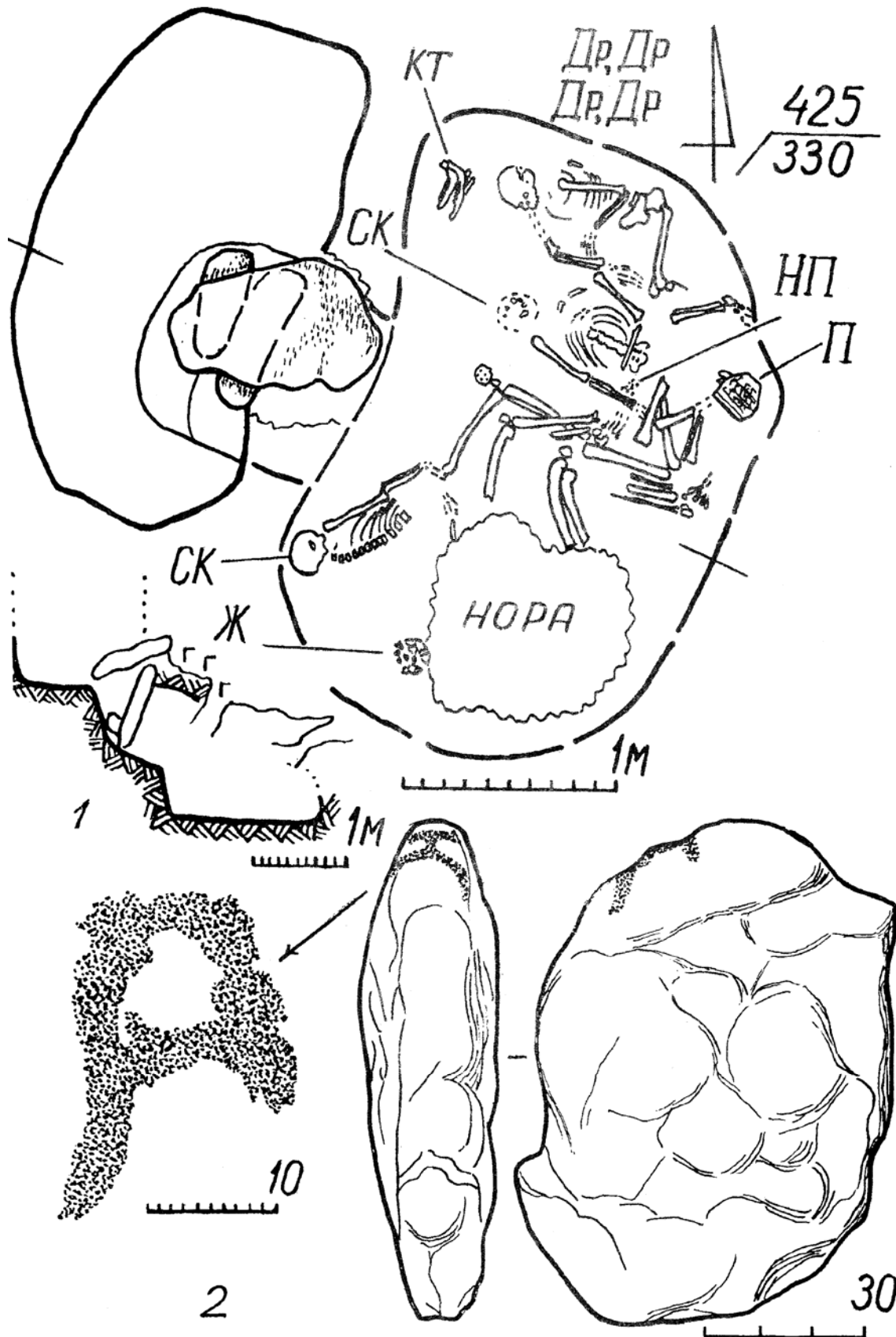

Рис. 4. Поховання ранньокатакомбної культури (с. Новомикільське, кург. 1, пох. 6) з кварцитовою стелою: 1 – план та перетин катакомби; 2 – кварцитова стела зі знаком (шеввроном) на плечі [за: Братченко, Швецов 1991]

Fig. 4. The grave of the Early Catacomb culture with quartzite stele: Novomikils'ke, barrow 1, grave 6

Поza тим, дослідник свідчить про знахідки десяти “антропоморфних плит” у затулках раннях катакомб Сіверськодонецчини [Братченко 1991, с. 174-176]. Не зовсім зрозуміло, чи вважав С.Н. Братченко згадані плити стелами, за відсутності відповідних зображень та персоніфікованого опису їх. Дещо пізніше про знахідки брил пісковика, що мали “природну антропоморфність”, повідомив С.М. Санжаров. Вони також служили затулками вхідногоотвору до камер раннякатокомбних поховань Лисичанського могильника на Луганщині. На жаль, і тут не уточнено, як кількість досліджених катакомб зі стелами природного походження, так і число та індивідуальні характеристики їх [Санжаров 2007, с. 20; 2009, с. 33]. Зважаючи на те, що “статуарні форми природного походження з поховальних комплексів” увійшли до загальної класифікації “статуарних пам’яток Надчорноморщини” [Довженко 2009, с. 16-17, табл. 2], необхідно не просто відзначати їхню наявність у затулках катакомб, але й здійснювати фото та графічну фіксацію кожної статуарної форми, вказуючи кількість таких об’єктів та параметри кожного. Тим більше, що згадуються “антропоморфні плити” й у раннякатокомбних похованнях Північного Надазов’я, Нижньої Наддніпрянщини та Нижнього Надкубаня [Братченко 1991, с. 176].

Н.Д. Довженко до стел “раннякатокомбного часу” віднесла скульптуру з пох. 2 кург. 7 біля с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл., посилаючись на тези Г.Л. Євдокимова [Довженко 1991, с. 123]. Проте, згадані тези присвячені донецькій катакомбній культурі й не містять жодної згадки щодо Первомаївської стели [Євдокимов 1987, с. 46-48]. Тому варто звернутися до першоджерела. Свого часу згадане поховання зі стелою було інтерпретоване в перших публікаціях узагалі як “ямно-катакомбне” [Титенко 1955, с. 78-79; Іллінська 1961, с. 139-140, рис. 5]. Його нібито здійснили у великій ямі яйцеподібної форми (3,8×2,3 м, глибина – 1,7 м), орієнтованій уздовж осі північний захід – південний схід. Рештки скелету знаходились попід південно-західною стінкою. Розташування кісток скелету вказує на те, що небіжчик лежав у випростаному стані, головою до північного заходу. При ньому знайдені невисокий горщик з широким дном та кістяна проколка з витонченим вістрям. Стела попервах стояла на сходинці, під протилежною стінкою поховальної споруди, а згодом упала у напрямку до голови небіжчика. Зважаючи на те, що форма ями не має аналогій серед поховальних споруд ямної спільноти, можна припустити тут наявність великої катакомби з не простеженим під час розкопок склепінням. Відповідно, стела прикривала колись вхідний отвір до цієї камери. Позиція стели та сходинки, де вона стояла, дозволяють визначити місце вхідної ями, простежити яку також не вдалося. Вона знаходилась біля зовнішнього щодо умовного центру кургану краю камери. Загалом, простора овальна камера, розрахована на інгумації у випростаному стані, горщик з пласким дном та специфічна проколка серед супроводу дозволяють пов’язати цю споруду з інгульською культурою другого періоду розвитку катакомбної спільноти. Загалом же, саме в інгульських катакомбах виявлено знахідки переважної більшості антропоморфних стел доби середньої бронзи [Довженко 1991, с. 131-132, рис. 4-5]. Майже впритул до пох. 2, в 0,4 м на захід від нього, знаходилася інша катакомба (пох. 2) овальної форми з інгульським небіжчиком у випростаному стані та горщиком донецької катакомбної культури з пишною орнаментациєю в “бароковому стилі”, за С.Н. Братченком. Підкреслимо камерність скульптури з Первомаївки та специфічні пропорції: висота – 0,52 м, ширина в плечах – 0,21 м, в основі – 0,29 м Г.Т. Ковпаненко звернула також увагу на рельєфно позначені лопатки на спині скульптури (рис. 6, 10).

До кола раннякатокомбних скульптур низкою дослідників віднесено й нещодавно видану стелу з могильника біля селища Березове в північній частині м. Лисичанськ [Санжаров 2009, с. 32, рис. 1-4; Степанов 2013, с. 121; Фещенко 2014, с. 150]. Зупинимося на обставинах знахідки цього своєрідного ідола (рис. 5, 1). Його виявлено в північно-західному секторі кург. 6, десь на рівні схилу первинного насипу, спорудженого над похованням раннякатокомбної культури. Скульптура знаходилася у горизонтальному стані, фактично за межами раннякатокомбного насипу. Чи стояла вона на його маківці, як припускає автор

публікації, встановити нині неможливо. Висловлено також припущення, що ідол простояв на могилі близько 800 років, а по тому був підданий нарузі і скинутий звідти носіями ранньої зрубної культури. Останні здійснили елітне поховання та добудували насип, прикопавши повергнутого ідола [Санжаров 2009, с. 33].

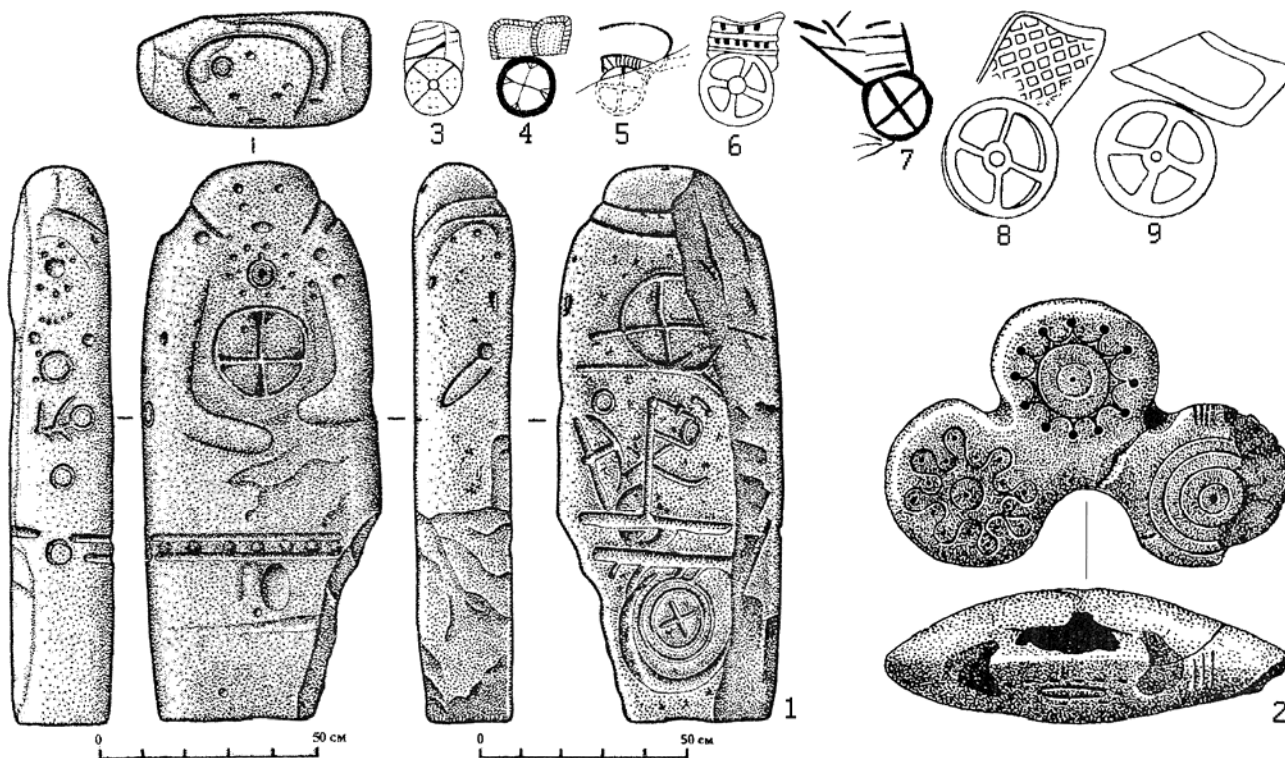

Рис. 5. Стела-ідол з насипу кург. 6 в м. Лисичанськ та аналогії зображенням на її площинах, що датуються добою пізньої бронзи: **1** – проєкції площин Лисичанської стели (за Санжаров, 2009); **2** – трилопатева підвіска з Кіровського поселення доби пізньої бронзи. Стилзовані зображення колісниць з колесами на шпичках: **3-6, 9** – Мікени; **7** – Кам’яна Могила; **8** – Ваффіо (Кріт) (за Отрощенко, 1974); **1** – пісковик, кістяна; **2** – кістка; **3-5** – кераміка; **6, 8** – метал; **7, 9** – камінь

Fig. 5. The stele-idol from embankment of barrow 6 in Lisichans'k and analogues for images on his flatness of Late Bronze Age epoch

З наведеної низки спостережень та припущень випливає, що ідол зафіксований у досипці доби пізньої бронзи, себто в другому стратиграфічному горизонті цього кургану. Отже, його зв'язок із ранньокатакомбним насипом є можливим, але не доведеним. Ідола могли привезти й поставити на могилу ранніх катакомбників і носії донецької катакомбної, і дніпро-донської бабинської культур. Власне, й носії ранньозрубної, точніше – покровсько-мосоловської зрубної, культури, теж могли привезти його на давню могилу, використати в певних ритуалах, а потім офірувати й “поховати” під товщею спорудженої ними досипки. Якщо ж цей ідол, дійсно, належить до ранньої катакомбної доби, то за 800 років гіпотетичного стояння його могли вкрити додатковими зображеннями представники кожної зі згаданих вище культур, наближаючи таким чином до власних канонів.

Важливо, що, виходячи з наявних на Лисичанському ідолі численних солярних зображень різного плану, С.М. Санжаров інтерпретує його як образ Бога Осяйного Неба – верховного сонячного божества, головного персонажа індоевропейської міфології [Санжаров 2009, с. 41]. М.В. Степанов, навпаки, розглядає ідола як хтонічне чудовисько, яке успішно суміщало функції Бога землі та Бога смерті [Степанов 2013, с. 82]. Підхід першого

до аналізу семантики зображень видається переконливішим по-суті, адекватним усталеним трактуванням варіативної солярної символіки. Альтернативне трактування другого є надуманим, висмоктаним з відсутності пальців у персонажа, втіленого в скульптурі. Задля того, аби побачити у ритуально складених на рівні діафрагми та заокруглених кінцівках рук без пальців зміїні хвости потрібна неабияка фантазія. Зрештою, дослідник доходить висновку, що Лисичанський ідол символізує зоо-антропоморфну істоту зі змієвидними руками [Степанов 2013, с. 90-97, 106, рис. 7-9].

Тут варто уточнити, що руки ідола не змієвидні, а змієхвості, якщо дотримуватися логіки інтерпретатора. Адже він визначає семантику кінцівок рук ідола, тлумачачи закінчення розімкнутого одинарного валика на плічках горщиків доби пізньої та фінальної бронзи як зображення зміїних хвостів. Так, існує інтерпретація розімкненого валика як стилізованого зображення змія-охоронця, який в окремих сюжетах намагається схопити себе за хвіст (замкнути охоронне коло). Але ж Степанову потрібне зображення змії з двома хвостами й він бачить його у валику на горщику з Усового Озера, де, на його думку, відтворене зображення не однієї, а двох змії, що атакують хвостами (?!), злившись в один наліпний валик [Степанов 2013, с. 95, рис. 7, 3]. Себто конструюється образ плазуна, що має другого хвоста на місті голови. Чи може додатковий хвіст замінити змії голову? Тим більше викликає сумнів спроможність такої химерної змії до оперативної дії, так само, як і персонажа зі зміїними хвостами замість рук. Серед міфічних істот хтонічного ряду відомі змієголови, змієногі, але аж ніяк не хвосторуки.

М.В. Степанов слушно припускає наявність зображення колісничі з колесами на шпичах на спині Лисичанського ідола, посилаючись на відомі графіті з посуду зрубної спільноти [Степанов 2013, с. 97-99, рис. 10, 2]. Але ж коліснична символіка з хрестом у колі поширюється від доби бойових колісниць (рубіж III-II тис. до н.е.), тобто вже в посткатакомбний період [Чередниченко 1976, с. 136-146, рис. 1-13; Отрощенко 1974, с. 74-75, рис. 3, 1-7; 1996, с. 129-132, рис. 1]. Враховуючі, що солярні зображення є на всіх площинах ідола, аналіз їх може уточнити час створення різьблених композицій. До наведених Степановим аналогій від доби пізньої бронзи слід додати три варіанти солярних зображень на пелюстках кістяної підвіски з Кіровського поселення доби пізньої бронзи в Східному Криму (рис. 5, 2) [Лесков 1970, с. 37, рис. 30, 1; Отрощенко 1974, с. 74-75, рис. 2]. Вони цілком асоціюються з трьома солярними композиціями на грудях, правому та лівому передпліччях ідола (рис. 5, 1). Отже, датування Лисичанського ідола ранньокатакомбним періодом лишається під питанням, з огляду на присутність на його площинах різьблених графічних композицій доби пізньої бронзи.

Відокремивши стели, що не вписуються до раннього катакомбного періоду, зосередимо увагу на скульптурах, знайдених в надійному контексті відповідних поховань. Дві з них (Донузлав та Олександрівськ 10/4 мали недбало оброблену нижню частину, призначену для закопування чи використання в поперечному перекритті ями. Їх відрізняють видовжені пропорції (висота – 1,3-1,5 м) та якісніша обробка видимої частини скульптури. Ці стели могли витесати ще носії ямної спільноти, а використали повторно, як затулки дромосів уже ранні “катакомбники”. Інші 5 стел відрізняються присадкуватістю пропорцій (висота – 0,8-1,05 м) та горизонтальною чи ледь заокругленою основою. Їх виготовили чи певним чином підправили вже свої каменярі, маючи на меті використати як затулки вхідного отвору чи дромосу, що вів до камери. Відповідно, перша група стел має виразнішу антропоморфність, а в другій вона досить умовна, за відсутності якісної обробки поверхонь. Заслуговує також на увагу тенденція до використання стел при здійсненні колективних поховань (5 випадків з 6-ти). Зате в комплексі Олександрівськ 10/4 спокій немовляти “охороняли” відразу дві стели різної величини (рис. 3, 1).

Удосконалення прийомів виготовлення суто “катакомбної” антропоморфної скульптури припадає на другий період розвитку спільноти. Не виключено, що тоді стели стали виготовляти з метою використання їх у поховальному ритуалі. Зберігається тенденція

до зменшення розмірів скульптури, що мала відповідати параметрам отвору дромосу. Висота стел – 0,4-1,1 м, ширина – 0,23-0,5 м, глибина – до 0,2 м. Спостерігається зміна пропорцій витесаних фігур. Якщо „ямні” стели зазвичай звужувались зверху донизу, будучи пристосованими для занурення нижньої частини в ґрунт чи отвір постаменту, то „катакомбні” мали прямокутний, квадратний чи навіть розширений донизу торс і призначались, як зазначено вище, для встановлення на горизонтальну чи ледь заокруглену донизу площину впритул до порталу дромоса. Тому часом пікетажною технікою оброблювався

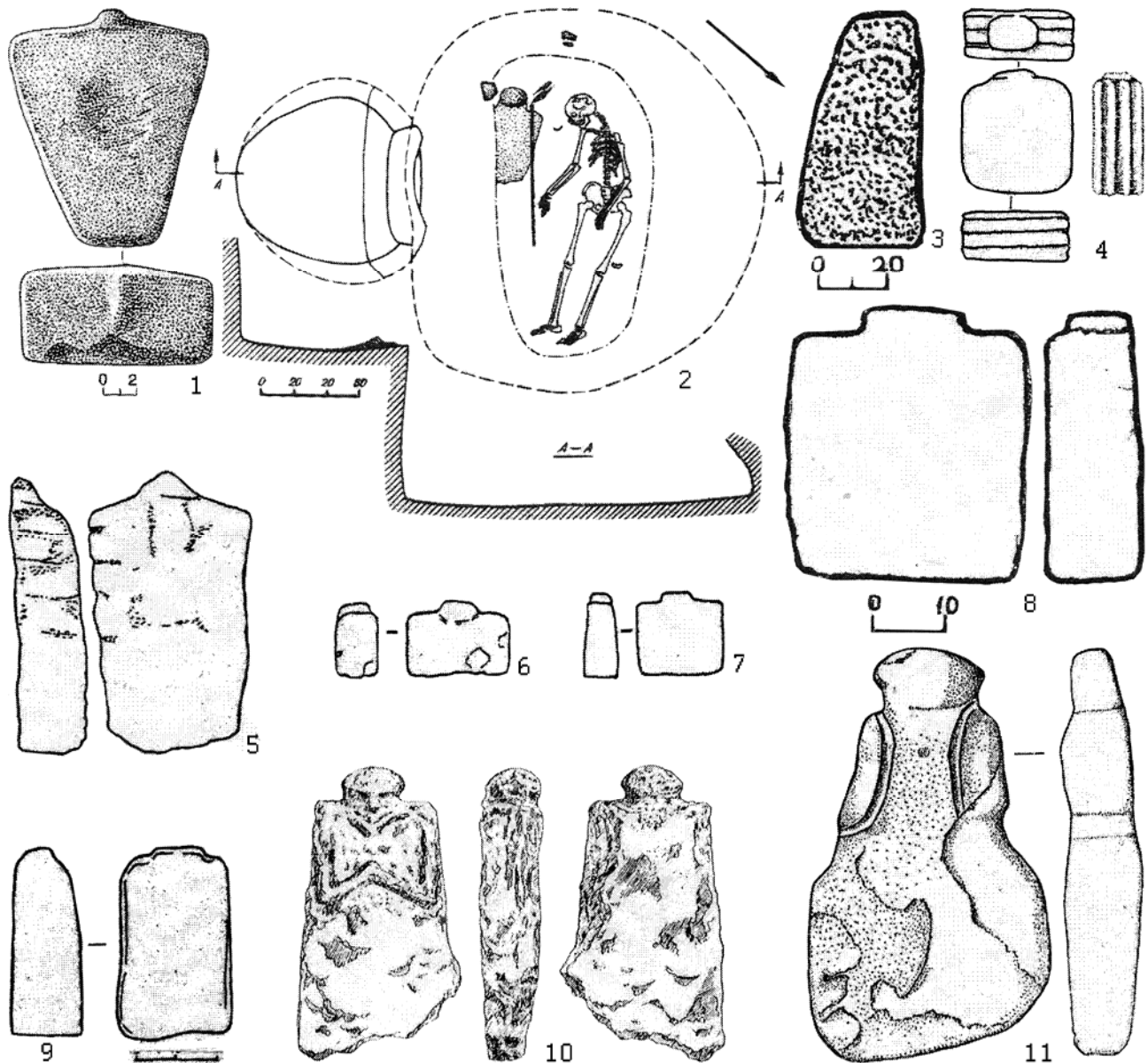

Рис. 6. Антропоморфні образи в ритуальній традиції інгульської катакомбної культури:

1 – м. Орджонікідзе, Чередникова Могила, пох. 3 [за: Kaiser 2003]; 2 – с. Заможне, кург. 6, пох. 3 [за: Отрощенко, Пустовалов 1991]; 3 – м. Василівка, кург. 1, пох. 20 [за: Черных, Плешивенко 1993]; 4 – м. Кривий Ріг, гр. Рибасове-2, кург. 2, пох. 4 [за: Мельник, Балабанов 2007]; 5 – с. Привільне, кург. 2, пох. 27; 6 – с. Старогорожено, кург. 1, пох. 10; 7 – с. Лиманці, кург. 1, пох. 27 [за: Довженко 1991]; 8 – с. Орлянка, кург. 1, насип [за: Otroshchenko 2013]; 9 – с. Костянтинівна, кург. 2, пох. 2 [за: Довженко 1991]; 10 – с. Первомайівка, кург. 7, пох. 2 [за: Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1961]; 11 – с. Георгіївка, Попівська Могила, насип [за: Телегін 1991].

1, 4-11 – камінь; 2 – план та перетин катакомби; 3 – геогліф, вохра

Fig. 6. Anthropomorphic images in ritual tradition of the Ingul Catacomb culture

не лише верх, але й увесь абрис статуї [Довженко 1991, с. 125]. Схоже, що жодним чином не передбачалося закопування скульптур. Помітне зменшення розмірів, камерність та уніфікація „катакомбних” стел пов’язані з тим, що їх встановлювали перед невеликим входом до поховальної камери, на тлі порталу. Н.Д. Довженко запропонувала для скульптур такого типу термін “кам’яна пластика”, на відміну від монументальніших зразків скульптури доби ранньої бронзи. Дослідниця виділяє три класи скульптури для катакомбної спільноти: стели, антропоморфні стели та фалоїдні камені [Довженко 1991, с. 124-125]. Додаткові зображення на площинах катакомбних стел трапляються вкрай рідко. Згадаємо складені на грудях в молитовній позі руки та рельєфно позначені лопатки на стелі з Первомаївки (рис. 6, 10), а також використання вохри для декорування стел з Привільного (кург. 2, пох. 27) та Лиманців (кург. 1, пох. 26).

Концентрація стел інгульської катакомбної культури спостерігається в Надінгуллі та Нижній Наддніпрянщині, де виявлено 12 скульптур [Довженко 1991, с. 128, рис. 1]. Серед виданих вже комплексів згадаємо все ту ж Первомаївку, а також Лиманці (кург. 1, пох. 26), Старогорожене (кург. 1, пох. 10), Константинівку (кург. 2, пох. 2) та Привільне (кург. 2, пох. 27) [Довженко 1991, с. 131-132, рис. 4-5].

Загалом же, інгульські стели можна розділити на три типи: 1) прямокутні (рис. 6, 6-9); 2) трапецієвидні, розширені донизу (рис. 6, 10-11); 3) трапецієвидні, розширені догори (рис. 6, 5). Усі вони мають низький виступ голови та сплюснений нижній торець, пристосований до постановки на ґрунт. Встановлені пропорції та габарити кам’яної скульптури доби середньої бронзи дозволяють долучати до кола інгульських катакомбних ряд випадкових знахідок. Зокрема стелу з кургану біля с. Георгіївка на Запоріжжі (рис. 6, 11), морфологічно близьку до Первомаївської [Ллінська 1961, с. 139-140, рис. 5]. Д.Я. Телегін, публікуючи стелу з Георгіївки, відніс її до раннього Середньовіччя, без посилання на будь-які аналогії [Телегін 1991, с. 50]. Варто згадати також масивну й розширену донизу стелу з експозиції Музею запорізького козацтва на острові Хортиця. Інгульським стандартам відповідає квадратна вапнякова стела з виступом голови з насипу кург. 4 біля с. Орлянка Василівського р-ну Запорізької обл. (рис. 7, 9) [Otroshchenko 2013, p. 35, fig. 6, 9].

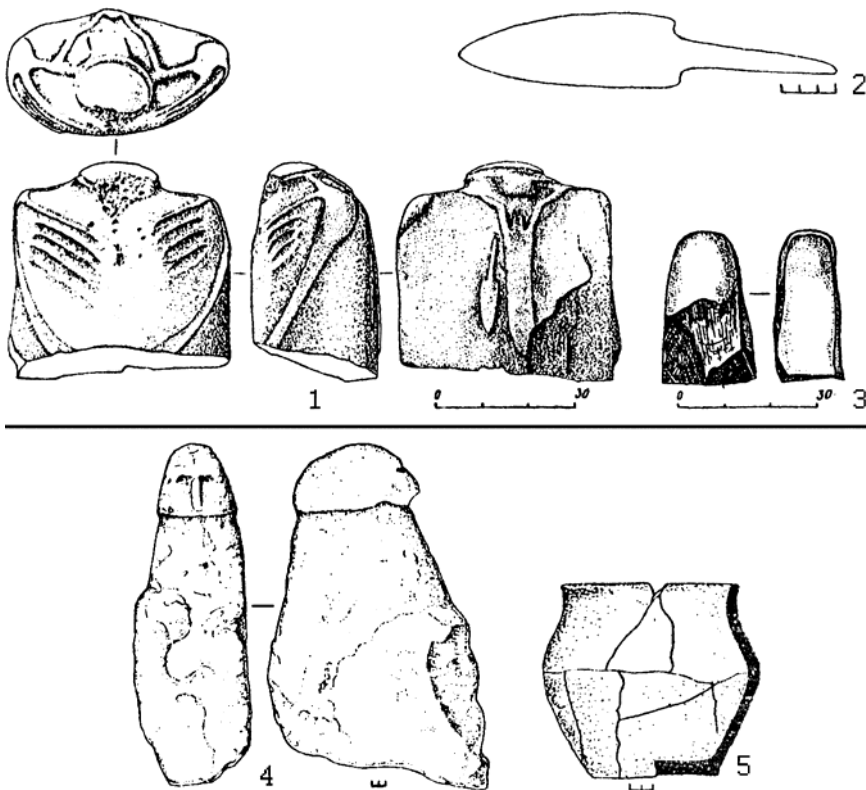

Рис. 7. Антропоморфні образи в ареалі донецької катакомбної культури: 1-3 – с. Круча I, кург. 1, ситуація VIII [за: Труды 1997]; 4-5 – Ростовський могильник, кург. 10, пох. 2 [за: Ильюков 1991]. 1-4 – камінь; 5 – кераміка

Fig. 7. Anthropomorphic images in area of the Donets Catacomb culture

Важливе доповнення до матеріалів інгульської культури з теренів України становлять знахідки стел доби середньої бронзи зі західних районів Ростовської обл. РФ. Ще 1967 р. О.І. Демченко зафіксував дві вапнякові стели в похованнях донецької катакомбної культури на західному краю м. Ростов-на-Дону [Демченко 1968, с. 74]. Вони вписуються до заданих вище стандартів інгульської пластики. Перша з них (кург. 7, пох.6) мала прямокутну форму з трапецієвидним виступом голови (0,48×0,46×0,06 м). Друга мала підтрикутну форму, звужену до грибоподібної голови (0,51×0,28×0,16 м). Особливістю її є те, що голова з рисами обличчя (глибокі западини очей, видовжений ніс) змодельована на вузькому торці скульптури [Ильюков 1991, с. 263, рис. 1]. Цей ракурс надає скульптурі фалюїдного силуету (рис. 7, 1).

Наступні 2 вапнякові стели знайдені парою на східній периферії кург. 1 (ситуація VIII) біля х. Круча Кашарського р-ну Ростовської обл. РФ. Одна з них (антропоморфна) була встановлена вертикально, обличчям до сходу мала розміри 0,5×0,5×0,26 м. Перед нею, на відстані 0,3 м, знаходилася ще нижча друга стела (0,35×0,20×0,14 см), яку можна віднести до класу фалюїдні камені. Її зафіксували заокругленою голівкою донизу [Козюменко 1993; Труды ... 1997, с. 3, 11, рис. 9, 1-3]. Особливо цікавою, з огляду зображень на площинах, є перша стела з Кручі (рис. 7, 1). Фактично носії донецької катакомбної культури використали в ритуалі верхню частину стели, свідомо чи випадково переламаної вище пупка. На це вказує відсутність кистей рук, які мали бути зведеними на череві. Так чи інакше, але у вторинному використанні стела набула “катакомбних” параметрів. Звертає на себе увагу таке собі зняття образу – псування лицевої частини голови точковими ударами загостреним знаряддям.

Важливо, що стела з Кручі належить до класу “ідоли”. З лицьового боку неглибоким жолобком окреслено голову, а також витончені руки, ключиці та ребра. При погляді на стелу зверху рельєфно передано систему ремінців плечової стяжки, до яких приторочено сагайдак, закинутий за спину. Футляр для стріл перекидає стовбур хребта, подібно до рельєфу на спині ідола зі Сватового на Луганщині [Братченко 2004, с. 169-171, рис. 84, фото 5]. Наліво від сагайдака рельєфом вирізьблено кинджал (?), спрямований клинком донизу. Подібне знаряддя з широким клинком зі прямокутними плічками та довгим черешком вирізьблено також на лицевій площині Керносівського ідола. Автор публікації подає його, як “какое-то оружие, похожее на копье с рукояткою и плоским лезвием” [Крылова 1976, с. 40, 44, рис. 1, 1]. Проте І.М. Парусімов однозначно пише про рельєфне зображення ножа довжиною 22 см [Труды ... 1997, с. 11, рис. 9, 2]. Зазначу, що версію “списа” варто опустити, за відсутності древка. На ідолах відтворювали закінчені вироби, а не напівфабрикати. Для ножа це знаряддя занадто масивне. На Федорівському ідолі персонаж тримає “ножа” зі задовгим черешком у правиці [Супруненко 2011, фото на обкладинці].

П.Ф. Кузнецов, шукаючи воїнські символи в похованнях ямної спільноти, вбачає короткий кюлючий меч ближнього бою в артефакті з пох 6 кург. 1 Володимирського могильника в Самарському Заволжі. Його реконструйована довжина – 33 см, максимальна ширина леза – 5,6 см, довжина черешка – 5,8 см [Кузнецов 2002, с. 91-92, рис. 2, 1]. Виникає питання: чому такі знаряддя з подовженим черешком не мають руків'я? Швидше за все, черешок мав м'яку шкіряну обмотку, що не зберіглася на попованому грабіжниками мечі з Володимирівського кургану і яку важко було відтворити в камені на площинах ідолів. Рештки такої обмотки ремінцем (ширина – 0,7 см) зафіксовані на черешку іншого “воїнського символу” – мідного “меча-палиці-скіпетра” з пох. 1 кург. 4 могильника Кутулук I зі Самарського Заволжя [Кузнецов 2002, с. 88-91, рис. 2, 2]. Отже, масивні металеві знаряддя, зображені на площинах ідолів, знаходять аналогії в похованнях ямної спільноти доби ранньої бронзи, датованих початком III тис. до н.е. [Кузнецов 2002, с. 90]. Ідол з Кручі, трансформований в погруддя, був використаний повторно на культовому майданчику доби середньої бронзи. Він слугує яскравим прикладом вторинного використання ранньої антропоморфної скульптури населенням донецької катакомбної культури. При цьому збереглося, без сумніву, культове навантаження погруддя в парі з іншою скульптурою на ритуальному майданчику під полою кургану.

Не можна обійти увагою нечисленні випадки знахідок дерев'яної скульптури при оформленні порталів катакомб. Зокрема, в закладі інгульської катакомби пох. 24, кург. 3 біля с. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл. виявили так зване “дерев'яне навершя” серцевидної форми з прямокутним виступом (0,40×0,28×0,16 м) [Пустовалов 1999, с. 114, рис. 6, 3/]. Цей різьблений артефакт за параметрами вписується в стандарти стел інгульської катакомбної культури. Гірша збереженість дерева могла призвести до певної деформації первинного образу. Певним чином перегукуються зі згаданим вище образом різьблені “антропоморфноподібні (?) зображення у вигляді голівок навершів”, заточених донизу. Їх зафіксовано у вхідній ямі пох. 6 кург. 1 біля с. Преображенне Сватівського р-ну Луганської обл. (середньодонська катакомбна культура). В публікації наводиться лише реконструйована довжина цих зображень – 1,5 м [Красильников 1993, с. 102, рис. 9, 12]. Принаймні імітацію стел можна вбачати в фронтальній постановці чотирьох широких плах у ряд, що щільно прикривали вхід до поховальної камери пох. 14 у тому ж кург. 1. На верхній (головній) частині кожної з плах помічено виразні сліди тесання, яке надало їм “зубчастовидної загостреності” [Красильников 1993, с. 113, рис. 15, 3]. Наведені матеріали проливають світло на можливі витoki дерев'яної антропоморфної скульптури дніпро-донської бабинської культури [Ковалева 1987, с. 13-14, рис. 3; 7, 9].

Найретьельнішими за технікою виконання виявилися мініатюрні антропоморфні стели-ступки з функціональною виїмкою на грудях. Саме до них щонайліпше пасує термін “кам'яна мініатюрна скульптура”, запропонований Довженко, а не до “катакомбних” стел загалом [Довженко 1991, с. 127]. Так, ступка з пох. 3 Чередникової Могили біля м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині мала трапецієвидну форму з виступом голови на широких плечах (рис. 6, 1) [Kaiser 2003, S. 191, Abb. 72, 2-3]. У катакомбі Рибасове-2, кург. 2, пох. 4 біля Кривого Рогу квадратна ступка мала канелюри по периметру стінок які сходилися до широкого сплющеного виступу голови (рис. 6, 4) [Мельник 2007, с. 570]. Стела-ступка з Рибасового-2 найточніше передає модель квадратних чи прямокутних антропоморфних стел, які перекривали портали інгульських катакомб (рис. 6, 6-9). Скульптурка з Чередникової Могили морфологічно ближча до стели, яка перекривала вхід до катакомби бахмутської групи (рис. 6, 5) [Довженко 1991, с. 131, рис. 4, 1-4]. За інформацією Л.А. Черних, подібні мініатюрні стели є й серед неопублікованих матеріалів інгульської культури.

Варто також звернути увагу на вохряні зображення антропоморфних стел на дні катакомб, як і стоп та інших фігур. Вони є показовими для катакомбних культур другого періоду, зокрема інгульської. Малюнки стел у фас (геогліфи) виводили вохрою уздовж правого плеча небіжчика з боку вхідного отвору. Так, “стела” в камері пох. 20 кург. 1 біля м. Василівка Запорізької обл. мала форму високої трапеції (висота – 0,7 м, верхня ширина – 0,2 м, нижня – 0,38 м), що відповідає розмірам кам'яної скульптури (рис. 6, 3). Зображення вивели порошком багряної вохри. Справа від нього знаходилась булава з виступом, а дещо вище – пенал з інструментарієм ливарника [Черных 1993, с. 244, рис. 1]. Антропоморфна „стела” з с. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл. (кург. 6, пох. 3) мала тулуб, залитий рідкою вохрою, що розширявся до плечей, позначену шию та „голову”, імітовану шматком вохри (0,16×0,13 м). Висота фігури – 0,6 м, ширина в плечах – 0,3 м, в основі – 0,14 м [Отрощенко 1991, с. 67-69, рис. 10, 3]. І тут речовий супровід зосереджено обабіч образу (рис. 6, 2). Наведені спостереження дозволяють окреслити ще низку катакомб інгульської культури, де, впритул до правого плеча небіжчика, можна вбачати зображення мальованих силуетних стел, часом зі речовим супроводом: Заможне, кург. 7, пох. 3 [Отрощенко 1991, с. 71, рис. 11, 5]; Ковалівка, гр. VIII, кург. 1, пох. 15; Новоюріївка, кург. 1, пох. 12 [Kaiser 2003, Taf. 14, 6; 16, 3]; Завадські Могили, кург. 9, пох. 22; Чорна Могила, кург. 2, пох. 9 [Vinjatjan et al 2006, S. 168, Abb. 26, 1; S. 289, Abb. 147, 3].

Припущення щодо зображень вохрою саме стел підтверджується, певною мірою, розташуванням їх уздовж правої руки небіжчика, плече в плече, розміщенням речового супроводу біля узголів'я „стели”, а не померлого. Ще цікавішими є випадки, коли річ клали

на “тіло” образу. У пох. 22 кург. 9 Завадських Могил це голівка посоха. В пох. 3 кург. 6 Заможного – стрекало з бронзовим жальцем, а в пох. 3 кург. 7 Заможного на образ поклали модельований череп (!), лицем до обезголовленого небіжчика. Зазвичай спостерігається прогин тіла чи хоча б поворот голови небіжчика в бік образу. А померлий у пох. 3 кург. 6 ніби намагається взяти, чи вже передав (?), стрекало, піднісши до древка кисть правої руки. Тут можна побачити ритуал інвеститури, коли небіжчик отримує атрибут влади від божества, персоніфікованого в намальованій стелі чи, навпаки, передає стрекало патрону, полишаючи світ земний. Аналогічним чином спостерігається концентрація речей біля намальованих стоп у катакомбах чи безпосередньо на них [Довженко 1991, с. 124-127, рис. 1-3]. Тобто, геогліфи у вигляді стел чи стоп були варіаціями відтворення образу антропоморфного божества – покровителя небіжчика, так само, як кам’яні чи дерев’яні стели. Відмінність між ними полягає в тому, що геогліфи та стели-ступки фіксуються в камері, максимально наближеними до тіла людини, а іншим різновидам стел відводилося місце при вході. Чи не з функцією зовнішньої охорони?

Висновки. Загалом, антропоморфна скульптура населення катакомбної спільноти продовжувала “ямну” традицію монументальної пластики, але в помітно спрощених, можна сказати, деградованих формах з виразною тенденцією до мініатюризації силуетного образу. Водночас помітною стає практика використання мальованих стел та стоп у поховальному ритуалі, семантично тотожних кам’яним чи дерев’яним утіленням образів вищої сили. Залучення архівних матеріалів розкопок, без сумніву, примножить кількість випадків використання антропоморфних об’єктів у ритуальній практиці населення катакомбної спільноти.

Отрощенко В.В.

СПЕЦИФІКА АНТРОПОМОРФНОЇ СКУЛЬПТУРИ КУЛЬТУР КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Стаття посвящена отбору источников для анализа антропоморфной скульптуры культур катакомбной общности – раннекатакомбной, ингульской, среднедонской, донецкой и памятников бахмутского типа. Обоснована принадлежность к ингульской культуре стелы из с. Первомаевка на Херсонщине. Лисичанская стела-идол исключена из круга катакомбных, основываясь на месте обнаружения в насыпи и анализе врезных изображений. Кроме статуарных форм, привлечены к анализу миниатюрные стелы-ступки и повторяющие силуэты стел геоглифы, созданные с помощью охры. Учет хронологии позволил выявить тенденции развития антропоморфной скульптуры эпохи средней бронзы (XXVII-XXI вв. до н.э.). Носители раннекатакомбной культуры использовали антропоморфные стелы ямной общности или же придерживались “ямных” стандартов в изготовлении статуарных форм. Когда “ямные” стелы использовались преимущественно в горизонтальной проекции для перекрытия ям или вкапывались в пределах подкурганного пространства, то “катакомбные” ставили вертикально в качестве заглушки дромоса, ведущего внутрь к погребальной камере. В катакомбных культурах второго периода стелы, как базовый компонент перекрытия, изготавливали с учетом размеров устья дромоса. Поэтому они приобретают силуэт укороченного прямоугольника, квадрата или трапеции с условным выступом головы. Тщательнее обрабатывалась нижняя часть скульптуры, так как стелы ставили перед дромосом, а не вкапывали. Заслуживают внимания факты размещения вещевого сопровождения вокруг нарисованной на дне камеры стелы, а не у тела умершего. Привлечение архивных материалов и новые публикации приумножат случаи использования антропоморфных объектов в ритуальной практике населения катакомбной общности.

Ключевые слова: антропоморфная скульптура; раннекатакомбная, ингульская, среднедонская, донецкая катакомбные культуры; памятники бахмутского типа; каменные и деревянные стелы, стелы-ступки, расписные стелы, погребальные ритуалы с использованием стел.

THE SPECIFICITY OF ANTHROPOMORPHIC SCULPTURE OF CULTURES OF THE CATACOMB ENTITY

This article is devoted to the examination of sources for the analysis of anthropomorphic sculptures of cultures of the Catacomb entity; these are Early Catacomb, Ingul, Middle Don, Donets, and sites of Bakhmut type. The association of the famous stele from the Pervomayivka village in Kherson region with the Ingul culture is argued. On the ground of stratigraphic observations and analysis of engraved images, the Lysychansk stele idol from Lugansk region is withdrawn from the circle of Catacomb antiquities. Miniature stele-mortar, ocher stained geoglyphs similar to the silhouette steles, and isolated instances of wooden sculptures are involved for analysis, as well. The consideration of chronology enables the identification of trends in anthropomorphic sculpture of the Middle Bronze Age (XXVII-XXI centuries BCE). Bearers of the Early Catacomb culture used anthropomorphic stele of Yamna entity or still adhere to their standards in the manufacture of statuary forms. If the “Yamna” steles were used predominantly in horizontal position for covering the pits or were buried in area of kurgan space, the “Catacomb” steles were placed vertically and served as door of dromos leading to the burial chamber. Steles, as a basic component of portable door, in Catacomb cultures of the second period were made considering the shape of dromos hole. That is why they take shortened shape of rectangle, quadrangle or trapeze with fairly weak projection of a head. They already show no negligence in processing of the lowermost part of sculpture, which was appointed for burying during the Early Bronze Age. Now steles were not buried but were placed in front of dromos. The range of manifestations of anthropomorphic images associated with steles is too wide and bright to leave them out of attention in plane of studying the spiritual culture of the tribes of the Catacomb entity. Draws attention, in particular, the concentration of grave goods not near the deceased but next to the stele, depicted on the bottom of the chamber. Further involvement of archival excavation materials will undoubtedly enlarge the number of documented instances of use of anthropomorphic objects in ritual practice of the population of Catacomb entity.

Keywords: anthropomorphic sculpture; Early Catacomb, Ingul, Middle Don, Donets Catacomb cultures; sites of Bakhmut type; stone and wooden steles, stele-mortars, painted steles, funerary ritual involving stele.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Братченко С.Н. Серверскодонецкие катакомбные погребения на реке Красной / С.Н. Братченко, М.Л. Швецов // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: РАМУС АН Украины, 1991. – С. 165-186.

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С.Н. Братченко. – Луганськ: Шлях, 2001. – 196 с.

Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани / С.Н. Братченко // МДАСУ. – Вип. 2. – Луганськ, 2004. – С. 65-190.

Даниленко В.М. До кіммерійської проблеми (у зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівка) / В.М. Даниленко // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 218-225.

Дашевська О.Д. Західнодонузлавський курган доби бронзи / О.Д. Дашевська, А.С. Голенцов // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 5-15.

Демченко А.И. Исследование курганов бронзового века в Ростове-на-Дону // АО 1967 года. – М.: Наука, 1968. – С. 73-74.

Довженко Н.Д. Кам'яні статуї в поховальному обряді катакомбних племен Північного Причорномор'я / Н.Д. Довженко // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 122-133.

Довженко Н.Д. О традиции изготовления “стоп” в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья / Н.Д. Довженко, О.Б. Солтис // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: РАМУС АН Украины, 1991. – С. 117-127.

Довженко Н.Д. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи / Н.Д. Довженко // Давня скульптура і пластика України. Доба бронзи. – К.: Родовід, 2009. – Т. III. – Кн. 1. – 176 с.

Евдокимов Г.Л. К вопросу о роли донецкой катакомбной культуры в сложении катакомбных культур Северного Причерноморья / Г.Л. Евдокимов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практич. семинара – К., 1987. – С. 46-48.

Іллінська В.А. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки / В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко, Є.О. Петровська // АП УРСР. – Т. IX. – К., 1961. – С. 127-140.

Ільюков Л.С. О нижнедонских каменных стелах эпохи средней бронзы // Катакомбные культуры Северного Причерноморья / Л.С. Ільюков. – К.: РАМУС АН Украины, 1991. – С. 262-265.

Ковалева И.Ф. Исследование курганов группы “Долгой Могилы” у с. Терны в Приорелье / [И.Ф. Ковалева, А.В. Андросов, В.Н. Шалобудов, Г.И. Шахров] // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 5-27.

Козюменко Е.В. Комплекс с двумя антропоморфными стелами из кургана у станицы Усть-Мечетинской / Е.В. Козюменко // ИАИАНД. – Вып. 11. – Азов, 1993. – С. 44-54.

Красильников К.И. Исследование курганов у с. Преображенное на реке Красная / К.И. Красильников, Л.И. Тельнова // Древние культуры Подонцовья. – Вып. 1. – Луганск, 1993. – С. 91-125.

Крылова Л.П. Керносовский идол (стела) / Л.П. Крылова // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 36-46.

Кузнецов П.Ф. Военские символы из погребений ямных племен Самарского Поволжья / П.Ф. Кузнецов // Проблемы археологии Евразии. К 80-летию Н.Я. Мерперта. – М., 2002. – С. 87-95.

Лесков А.М. Кировское поселение / А.М. Лесков // Древности Восточного Крыма. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 7-59.

Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников) / Институт археології НАНУ: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.

Литвиненко Р.А. Курганы срубной культуры у с. Терновое / Р.А. Литвиненко, В.А. Косиков // ДАС. – 1994. – Вып. 5. – С. 114-124.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток) / Р.А. Литвиненко: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2009. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 879. – 799 с.

Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О.О. Мельник, С.В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. I.

Мельник О. Кургани Криворіжжя / О. Мельник, І. Стеблина. – Кривий Ріг, 2012.

Отрощенко В.В. Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры / В.В. Отрощенко // СА. – 1974. – № 4. – С. 72-81.

Отрощенко В.В. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності / В.В. Отрощенко // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): в 2 ч.: матер. междунар. конф. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 128-132.

Отрощенко В.В. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільності / В.В. Отрощенко // Искусство и религия древних обществ. – Луганск: Світлиця, 2007. – С. 125-130.

Отрощенко В.В. Мистецтво доби бронзи / В.В. Отрощенко // Історія українського мистецтва: у 5 т. – К., 2008. – Т. 1. – С. 100-143.

Отрощенко В.В. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности / В.В. Отрощенко, С.Ж. Пустовалов // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 59-84.

Пустовалов С.Ж. Молочанське святилище / С.Ж. Пустовалов // ПАП. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 104-118.

Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К.: КНТ, 2013.

Санжаров С.Н. Исследование Лисичанского курганного могильника / С.Н. Санжаров, Е.А. Черных, Ю.А. Леоненко // Археологічні відкриття на сході України в 2007 р.: тез. доп. регіон. наук-практич. конф. (Луганськ, 22 грудня 2007 р.). – Луганськ, 2007. – С. 18-21.

Санжаров С.Н. Лисичанская антропоморфная стела / С.Н. Санжаров // МДАСУ. – № 9. – Луганськ, 2009. – С. 32-43.

Степанов М.В. Лисичанский идол: Бог Сиятельного Неба или хтоническое чудовище (Из опыта реконструкции религиозных верований древних обществ) / М.В. Степанов // МДАСУ. – № 12. – Луганськ, 2013. – С. 82-127.

Супруненко А.Б. Федоровский идол и курган / А.Б. Супруненко. – К.; Полтава, 2011.

Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть / Д.Я. Телегін. – К.: Наук. думка, 1991.

Титенко Г.Т. Каменная стела из с. Первомаевка / Г.Т. Титенко // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 5. – С. 78-79.

Труды Новочеркасской археологической экспедиции / Сост. И.Н. Парусимов. – Новочеркасск, 1997. – Вып. 2 – 68 с.

Фещенко Е.Л. Каменная антропоморфная скульптура в погребениях катакомбной культуры / Е.Л. Фещенко // Археологические памятники Оренбуржья. – Вып. 11. – Оренбург, 2014. – С. 150-156.

Ходас В.А. Погребение катакомбной культуры со стелой из урочища Березнюватого Днепропетровской области / В.А. Ходас // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археолог. конф., присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. – Луганськ, 2005. – С. 60-63.

Чередниченко Н.Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы / Н.Н. Чередниченко // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка. – 1976. – С. 135-150.

Черных Л.А. Погребение литейщика катакомбной культуры у с. Васильевка / Л.А. Черных, А.Г. Плешивенко // Хозяйство древнего населения Украины: в 2 ч. – К., 1993. – Ч. 2. – С. 244-267.

Чмыхов Н.А. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры / Н.А. Чмыхов, Н.Д. Довженко // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 130-140.

Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О.Г. Шапошникова, В.Н. Фоменко, Н.Д. Довженко // Археология СССР. САИ. – Вып. В1-3. – К., 1986. – 160 с.

Bunjatjan K.P. Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet / K.P. Bunjatjan, E. Kaiser, A.V. Nikolova // Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums. – Bd. 8. – Langenweissbach, 2006.

Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnjepr und Prut / E. Kaiser // Archäologie in Eurasien. – Bd. 14. – Mainz, 2003.

Otroshchenko V.V. The catacomb cultures Phenomenon / V.V. Otroshchenko // The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin 3200-2750 BC // Baltic-Pontic Studies. – Poznań, 2013. – Vol. 18. – P. 21-38.